

Ook met een lichtere omkadering zouden Janssens & Steyaert een studie van gewicht hebben geleverd, want zij heeft de potentie een standaardwerk te worden. Daarom is het jammer dat hun boek alleen registers heeft op scholen voor primair en secundair onderwijs en op namen van onderwijsgeevenden. Wie bijvoorbeeld snel geïnformeerd wil worden over Tandem, zal nu moeten weten dat hij via Kinker dient te zoeken. En wie wil nagaan wat het boek meedeelt over de opeenvolgende bewindslieden die onderwijs in hun portefeuille hadden tussen 1814 en 1830 (P.C.Gh. de Coninck, A.R. Falck en O. Repelaar van Driel), zal het hele boek moeten doornemen – om te ontdekken dat ze niet of nauwelijks ter sprake komen. Maar dan heeft hij gelukkig wel heel veel andere wetenswaardigheden kunnen opsteken over het natievormende laboratorium in de Waalse provincies en Luxemburg van koning Willem I.

Bibliografie

- Astrid von Busekist, *La Belgique. Politique des langues et construction de l'État, de 1780 à nos jours*. [Paris-Bruxelles:] Duculot, [1998].
- Albert De Jonghe, *De taalpolitiek van Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing*. [2e dr.] Sint-Andries-bij-Brugge: Darthet, 1967 (1e dr. 1943).
- G.J. Johannes, *Dit moet U niet onverschillig wesen! De vaderlandse literatuur in het Noord-Nederlands voortgezet onderwijs 1800-1900*. Nijmegen: Vantilt, [2007].
- Nico Laan, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*. Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, [1997].
- Roland Willems & Jetje De Groof, 'Is de taalpolitiek van Willem I werkelijk mislukt?', in: Saskia Daalder, Theo Janssen & Jan Noordeggraaf (red.), *Taal in verandering. Artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn bij zijn afscheid van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek v.u., 2004, 185-191.
- George J. Vis, *Van Siegenbeek tot Lodewick. Verkenningen naar de geschiedenis van de studie der Nederlandse letterkunde, speciaal in het onderwijs*. Amsterdam: Stichting Amsterdamse Historische Reeks, [2004].

Saskia Pieterse, *De buik van de lezer. Over spreken en schrijven in Multatuli's Ideën*. Nijmegen: Vantilt, 2008. – 370 pp. ISBN 978 94 6004 007 8.

In 'Encyclopedic Narrative: From Dante to Pynchon' schrijft Edward Mendelson: 'Each major national culture in the west [...] produces an *encyclopedic author*, one whose work attends to the whole social and linguistic range of his nation, who makes use of all the literary styles and conventions known to his countrymen, whose dialect often becomes established as the national language, who takes his place as national poet or national classic.' In Nederland komt alleen Multatuli daarvoor in aanmerking en Saskia Pieterse gaat in de inleiding van haar dissertatie nog eens in op zijn positie. Hoewel hij in Nederland als een 'belangrijk literator en een prominente historische figuur' wordt beschouwd, is er toch weinig aandacht voor andere werken dan *Max Havelaar*. Haar studie, vervolgt ze, is het 'aller-eerste boek dat aan de *Ideën* gewijd is, ruim 130 jaar na het verschijnen van het laatste *idee*. Over *Millioenenstudien* en *Minnebrieven* zijn nog geen omvangrijke wetenschappelijke boekpublicaties verschenen' (11). Het is hier niet de plaats naar verklaringen te zoeken (of ze te herhalen), maar allereerst blij te zijn met deze nieuwe studie. Blijft dat ook zo bij het lezen?

In het eerste hoofdstuk vat zij het recente onderzoek naar Multatuli's werk als volgt samen: de ergocentrische tekstbenadering (Sötemann), het poëticaonderzoek (Oversteegen en Franken), het contextgerichte onderzoek (Fasseur en Van der Meulen) en de ideologiekritische benadering (Gera). Haar kritiek op deze studies luidt onder meer dat de auteurs van mening zijn dat Multatuli's werk tot 'expressieve literatuur' behoort en zij naar een 'sluitende en geruststellende lezing' streven die volgens haar niet in de tekst te vinden is (p. 118). Daardoor 'stelt de lezer zich alsnog buiten schot' (p. 120). Door haar dissertatie aan Multatuli's *Ideën* te wijden, wil zij het bestaande onderzoek 'verbreden en verrijken', preciezer geformuleerd: 'Het doel van deze studie is om de complexiteit van Multatuli's denken zichtbaar te maken en te interpreteren' (p. 17) door vier thema's, die Pieterse op niet nader genoemde gronden als de kern van zijn denken beschouwt, te analyseren: het ik, de Natuur, de geschiedenis en de literatuur. Haar methodologie baseert ze enerzijds op de context (leven van Multatuli en opvattingen uit zijn tijd) en anderzijds op de 'postmoderne tekst-theoretische benadering', waarbij zij naar Derida verwijst.

Ton van Kalmthout

Dit dient tot een ‘tweeledige leeswijze’ te leiden: allereerst tot onderzoek naar de morele functie die Multatuli aan literatuur toekende. Haar stelling is dat ‘in Multatuli’s seculiere filosofie niet zozeer het negentiende-eeuwse rationalisme resonanceert, als wel de moraalfilosofie van Rousseau’ (p. 20). Zij kiest voor Rousseau om bij een onderzoekstraditie aan te sluiten (al is alleen Starobinski wat weinig om al van een traditie te spreken). De tweede leeswijze gaat uit van het postmodernisme en dient ertoe de positie van de lezer te interpreteren die volgens haar door de dubbelzinnigheden in Multatuli’s werk nergens houvast vindt: ‘Uitgangspunt is dat wie een tekst leest, in een keten van naar elkaar verwijzende tekens terecht komt; de lectuur ontsnapt niet aan deze keten. Dit inzicht mag inmiddels in de postmoderne literatuurwetenschap de status hebben van een gemeenplaats, het heeft voor een beschouwing van Multatuli verrassende gevolgen’ (p. 19). Vervolgens komt zij tot haar vraagstelling: ‘moeten we Multatuli beschouwen als een schrijver die nog altijd binnen de metafysische tegenstelling tussen aan- en afwezigheid bleef, of kunnen we hem vanwege zijn ontregelende manier van manoeuvreren beter beschouwen als een antimetafysisch schrijver?’ (p. 27). De begrippen aan- en afwezigheid zijn afkomstig uit de opvattingen van Derrida en behoren tot de ‘metafysica van het aanwezig’. De metafysische traditie kan als synoniem van het coherentiebeprijp op worden gevat en die – dat mag duidelijk zijn – bestrijdt Pieterse. Multatuli redeneert volgens Pieterse ‘vanuit de “dubbele logica” van het *pharmakon*’: dat betekent dat ‘het negatieve principe [...] nodig is om het “positieve” principe [...] te kunnen laten bestaan’ (p. 185). Later stelt ze vast dat Multatuli in de *Ideën* een ‘kosmologie [formuleert] die sterk doet denken aan de presocratische filosofie, vooral die van Empedokles’ (p. 191). Ten slotte volgen er vier hoofdstukken waarin telkens één van de vier eerder genoemde begrippen centraal staat. Ze combineert die begrippen vanuit dat *pharmakon* onder andere met de betekenis van het schrift, Multatuli’s schriftfobie, de zelfverdubbeling, zijn opvattingen over taalkunde, ze ontleedt zijn gebruik van paradoxen en analyseert zijn opvatting over oprechtheid.

Dat is een ambitieus programma want de 1282 *ideën* die tussen 1862 en 1877 in zeven bundels verschenen zijn niet eenvoudig. Multatuli schrijft diverse keren dat hij over bepaalde uitspraken nog eens een verhandeling wil schrijven maar dat de tijd hem ontbrak om het plan uit te voeren. Verder heeft hij een voorkeur voor metaforen en springt tussen perioden, denkbeel-

den en stijlvormen heen en weer. Ook wijst hij diverse filosofische opvattingen en filosofen af wier ideeën vervolgens toch in zijn werk tot uitdrukking komen. Zoals uit de aantekeningen bij de *Ideën* en de teksten zelf blijkt, verandert hij in deze vijftien jaar van opvatting – waar Pieterse onvoldoende rekening mee houdt. Dat geldt bijvoorbeeld voor Multatuli’s oordeel over Rousseau wiens opvattingen in haar derde hoofdstuk een centrale rol spelen. Multatuli is in eerste instantie positief over hem, maar schrijft in een aantekening bij de derde bundel van de *Ideën* dat hij tot de conclusie is gekomen dat Rousseau ‘veel verzweeg’, ‘dikwyls borduurde’ en ‘niet zelden loog’. Hij vervolgt: ‘Een werk “Rousseau en z’n tyd” zou me enige jaren arbeidskosten [...]’. Hij vindt verder dat er niets verstandig kan worden verwacht van iemand die onaneert.

Ik zal in deze bespreking op een aantal aspecten van de dissertatie van Pieterse ingaan: de context van de *Ideën*, authenticiteit, intertekstualiteit en de natuur. Tot slot volgen een paar kanttekeningen.

De context van de *Ideën* komt in hoofdstuk 2 – ‘In de arena van de openbaarheid’ – ter sprake. Hierin besteedt zij aandacht aan Multatuli’s biografie en het literaire veld van zijn tijd maar dat is gezien de recente biografieën over Multatuli (Dik van der Meulen) en Busken Huet (Olf Praamstra) niet meer dan een herhaling van pas verschenen onderzoek. Haar stelling dat Multatuli ‘welbewust koos voor een onorthodoxe wijze van uitgeven en voor onorthodoxe uitgevers’ lijkt me uit de lucht gegrepen.

Om Multatuli’s ‘morele invulling van het individubeprijp’ te verduidelijken maakt Pieterse gebruik van opvattingen van Starobinski over Rousseau die bij hem een ‘ethiek van authenticiteit’ heeft vastgesteld. Verder zijn er volgens haar overeenkomsten tussen diens *Bekentenissen* en de *Ideën*. Dat baseert zij op begrippen als oorspronkelijkheid, oprechtheid, spontaniteit, naïviteit en authenticiteit – overigens vrij algemene begrippen. Zij verzet zich tegen een ‘psychologiserende benadering’ (Multatuli als neuroticus of narcist): die is ‘allang niet meer gebruikelijk; maar er zijn nog weinig studies voor in de plaats gekomen die op een filosofisch of beschouwelijk niveau zich over de vraag gebogen hebben of we het “ik” in zijn werk kunnen duiden als een seculier verzet tegen de christelijke ethiek van zelfverloochening’ (p. 91). Met behulp van Rousseau wil zij enerzijds laten zien dat diens opvattingen ‘verbonden zijn met Multatuli’s morele stellingname tegenover allerlei vormen van dubbelzinnigheid en [zij komt] [...] dan te spreken over zijn

afkeer van het schrijverschap en het belang dat daarbij gehecht wordt aan het directe spreken, de onmiddellijke stem' (p. 36). Anderzijds wil ze duidelijk maken dat deze begrippen zich aan een definitieve bepaling onttrekken. Interessant en vernieuwend is de wijze waarop ze in dit hoofdstuk de gecompliceerde relatie tussen authenticiteit, schrift en stem ontrafelt al blijven begrip als vervreemding of authenticiteit bij haar vaag: allereerst concludeert ze met een citaat van Multatuli dat ieder mens ernaar moet streven 'zichzelf te zyn' en vervolgt: 'Wie dat niet lukt, vervreemdt van zichzelf en zal leugenachtig worden, niet meer leven in overeenstemming met het spontane, ware ik' (p. 95) en dat een mens 'in uitzonderlijke situaties geroepen kan worden zijn volledige menselijkheid te tonen' (p. 98). Pas haar volgende conclusie over dezelfde problematiek is een stap uit de wereld van metaforen: Multatuli beklemtoont, schrijft ze, 'dat om een compleet individu te kunnen worden, weerklink bij de ander nodig is' (p. 103). Om dit proces bij Multatuli te verduidelijken, waren de opvattingen van Foucault over subjectiveringsprocessen en identiteit vermoedelijk duidelijker geweest dan de vergelijking met Rousseaus bekentenisliteratuur. Een andere lijn in dit hoofdstuk is die van de intertekstualiteit en die dient ertoe de opvatting van auteursintentie en oorsprong ter discussie te stellen. Zij beschouwt intertekstualiteit als een vorm van reflexiviteit en maakt daarbij gebruik van opvattingen van Menninghaus, Derrida en Kofman (en Large over Kofmans artikel over Hoffmann) waardoor volgens haar logica en metafysica onderuit worden gehaald. Er is geen brontekst meer en ook de personages dreigen hun vorm te verliezen: 'het lichaam van de tekst is van meet af aan "geïnfecteerd" door andere teksten, en stelt dus op vele niveaus het idee van de autonome, autoritaire tekst ter discussie' (p. 133). *Tristram Shandy* van Sterne is in het onderzoek naar invloed bij Multatuli een bekend voorbeeld. Ook Pieterse maakt hiervan gebruik en stelt dat 'de relatie tussen Multatuli en Sterne niet in termen van invloed of schatplichtigheid geformuleerd zou moeten worden' (p. 135) maar de intertekst 'ontregelt [...] door zijn *schrijlingsse* [een term van Multatuli] aanwezigheid het denken in rechte lijnen' (p. 137). Ik betwijfel of het zinvol is om een metafoor in de plaats van een literatuurwetenschappelijk begrip te gebruiken. Bovendien maakt ze later weer gebruik van het begrip invloed en haalt zij het door haar gepostuleerde uitgangspunt dat een tekst geen oorsprong heeft, zelf weer onderuit.

In het vierde hoofdstuk over de natuur beschrijft Pieterse de relatie tussen natuur en theologie, fysica en seksualiteit en gaat zij in op de

natuur als bron van het goede en twee krachten die de natuur draaiende houden: leven en dood. Deze beweging heeft volgens haar parallellen met het streven naar waarheid in Multatuli's wereldbeeld en de rol die dwaling daarbij speelt. Pieterse verbindt zijn inzichten ook met die van Empedokles, Nietzsche en Freud. Over zijn opvatting van de natuur concludeert zij: 'Er is in zijn denken over de natuur geen plaats voor doelmatigheid, vooruitgang en een eenduidig ordeningsprincipe, terwijl dat juist de belangrijkste pijlers van het negentiende-eeuwse rationalisme waren' (p. 191). Multatuli staat hier dicht bij Darwins opvattingen die betoogde dat er in de natuur onveranderlijke wetten zijn en de natuur voortdurend verandert. Geen wonder dat Multatuli beweerde dat de natuur dom is. Maar Pieterse betoogt: 'Van de kern van Darwins evolutietheorie, de *natural selection*, moet Multatuli niets hebben' (p. 150). Wie in het register van het *Volledig Werk* kijkt, vindt diverse verwijzingen naar Darwin, onder meer naar Idee 941. Daarin schrijft hij: 'Z'n *natural selection* bestaat werkelijk. Ik heb het Darwinismus niet van Darwin. Indien men my niet had gejaagd en geplaagd als 'n wild dier, zou ik lang vóór hem de hoofdeigenschap van z'n stelsel beheerst, geopenbaard hebben.' Wel verwijt hij Darwin dat hij niet durft 'te breken met 'n God, die toch, volgens datzelfde Darwinismus, geen werkkring hebben zou.' In Multatuli's denkwereld is voor God geen plaats.

Ik heb enkele bezwaren tegen Pieterse's dissertatie. Haar oordeel over literatuurwetenschappers die naar een zogenoemde 'sluitende en geruuststellende lezing' streven die in de tekst niet te vinden is (p. 118) verwijst naar postmoderne kritiek op het ordenen, classificeren en het centrale perspectief als middelen tegen chaos. Zij betoogt dat de *Ideën* zich onttrekken aan iedere definiëring en iedere sluitende interpretatie, omdat de tekst bestaat uit allerlei heterogene (inter)tekstfragmenten die nooit meer eenduidig aan één auteur kunnen worden toegeschreven' (p. 145f.). Ze bevinden zich, vervolgt ze later, 'in de nabijheid van een type literatuur dat zich verzet tegen "pragmatische, rationele, logisch-chronologische ordeningen"', en dat een voorliefde heeft voor metaforen als die van het *fractal*, het kristal, het koraal, het rizoom of de poliep. Daarom roepen de *Ideën* soortgelijke interpretatieve vragen op als deze recentere literatuur' [die van Verhelst en Hertmans] (p. 254). Hier hadden hedendaagse encyclopedische werken van Atte Jongstra of *Hapschaar* van Brassinga meer voor de hand gelegen.

Maar wie besluit dat er in Multatuli's *Ideën* geen sluitende tekstinterpretatie mogelijk is, dat de auteursintentie onmogelijk is achterhalen is, wie de vorm als een tekstueel lichaam beschouwt en geen centrum in de tekst wil of kan vinden, werkt – zeker bij de hybride *Ideën* – ook vanuit een ‘geruststellende’ positie want hij zal ze ook niet willen vinden. Verder heeft hij een moeilijke opdracht: hij verzet zich tegen de ordening maar moet dat verzet al ordenend – want dat is de taak van een literatuurwetenschapper – onder woorden brengen. Bij alle interessante interpretaties van deelaspecten van Multatuli's werk kan ik Pieterses conclusie niet delen omdat zij te weinig ordent en de begrippen waarmee zij werkt – ik noem er een paar: natuur, vervreemding, authenticiteit, het ik, originaliteit, geschiedenis, rationalisme – niet of onvoldoende definieert. Door deze versimpeling blijft het onduidelijk waar Multatuli in de discussie over die begrippen en in zijn eigen tijd staat en hij krijgt door haar methodologie ook weinig kans om zijn positie te verduidelijken en een mogelijke eenheid in zijn denken te presenteren.

Een tweede bezwaar is de vorm van haar dissertatie. In het ‘Besluit’ van haar dissertatie gaat ze daar uitgebreid op in. In deze studie, schrijft ze, ontstond ‘een verwevenheid tussen verschillende teksten, wat volgens mij noodzakelijk is om te kunnen laten zien wat werkelijk op het spel staat bij het interpreteren van literatuur. Immers, ook als we Derrida lezen, weten we vaak niet of hij iemand parafraseert of citeert, wie er precies het woord voert. Maar dat is juist het punt dat deze filosofen over het schrijven willen maken: schrijven brengt altijd een vorm van wat Multatuli noemt “buikspreek” teweeg, een vermenging van het eigene en het andere. Daarom is het schrift gevaarlijk, een drankje dat werkt als een *pharmakon*: wie schrijft moet wel de fictie van een volmaakt autonoom, in zichzelf besloten zelf op het spel durven zetten’ (p. 323). Ik heb de indruk dat zij deze uitspraak ook op haar eigen dissertatie betreft en dat is riskant. Want het heeft slechts ten dele tot meer duidelijkheid over Multatuli's werk geleid, veelmeer tot een woekering van opvattingen over Multatuli's werk waarin te weinig samenhang is en een ‘speelse geest’ ontbreekt. Die wildgroei is zowel te vinden in het aantal citaten uit Multatuli's werk die eerst worden ingeleid, daarna worden weergegeven en vervolgens nog eens geparafraseerd, al dan niet met conclusie. Deze openhooping van verwijzingen is ook terug te vinden in de wijze waarop Pieterse de basis van haar methodologie legt. Een voorbeeld: als zij het over Rorty's omschrijving van het streven van een

metafysicus heeft, volgt eerst een citaat van Rorty, daarna de bron Nietzsche, vervolgens wordt Zima geïntroduceerd die iets soortgelijks ook al had beweerd en ten slotte citeert zij Ger Groot's interpretatie van Nietzsche (p. 23f.). Vaak vallen begrippen als netwerk of weefsel maar pas laat, in het vijfde hoofdstuk, introduceert ze twee begrippen die het fundament van haar onderzoek hadden kunnen vormen: rizoom en fractal. Kenmerkend voor haar betoog is dat zij beide begrippen via omwegen introduceert, niet uit de bronnen zelf: fractal haalt ze uit een artikel van Thomas Vaessens over *Tongkat* van Peter Verhelst, rizoom uit een bijdrage van Bart Vervaeck over *Naar Merelbeke* van Stefan Hertmans om pas dan bij Deleuze uit te komen. Verder is zij associatief, springt tussen teksten heen en weer en heeft ze weinig oog voor esthetische opvattingen. Haar besluit om zich niet alleen tot de *Ideën* te beperken maar ook op *Max Havelaar*, *Minnebrieven* en *Millioenenstudien* in te gaan is wel begrijpelijk, maar leidt alleen maar verder weg van de *Ideën*. Ze legitimeert het met de cryptische formulering: ‘Alhoewel deze dissertatie over de *Ideën* handelt, wil ik mij kunnen verhouden tot interpretatieve studies die over Multatuli zijn verschenen’ (p. 265). Daar heeft ze beslist interessante opvattingen over, maar die had ze beter in enkele artikelen kunnen publiceren.

Mijn laatste punt van kritiek is Pieterses bewering dat de *Ideën* ‘onmogelijk onder de noemer van één genre gebracht kunnen worden’ (p. 15). Zij beschouwt ze in eerste instantie als aforismen en ziet verwantschap met Friedrich Schlegel's *Kritische Fragmente* en Heines *Reisebilder*. Weliswaar stelt ze vast dat alle denkbare genres deel uitmaken van de *Ideën* en brengt de volgende ordening aan: enerzijds zijn er ideeën waarin Multatuli actuele kwesties behandelt en anderzijds ideeën met een literair karakter. Schlegel en namen van andere auteurs uit de Duitse romantiek (Jean Paul en Novalis), Sterne (*Tristram Shandy*), Burton (*The Anatomy of Melancholy*) en Cervantes' *Don Quichotte*, die zij in haar studie allemaal noemt, hadden haar op het spoor van de encyclopedische ordening kunnen brengen. Andreas B. Kilcher geeft in *mathesis und poesis. Die Enzyklopädie der Literatur 1600 bis 2000* (München 2003) een overzicht van literatuurwetenschappelijke aanzetten om dit genre te omschrijven. Eén van de eersten was Northrop Frye (*Anatomy of Criticism*, 1957), gevolgd door literatuurwetenschappers als Edward Mendelson, Hilary Clark en Ronald Swigger. In het bijzonder uit de omschrijving die Clark van de metadidactische en meta-

metemische functie van de schrijfmodus geeft, blijkt dat Multatuli's *Ideën* – maar ook de *Essays* van Montaigne, het *Dictionnaire* van Bayle, Pascals *Pensées* of Musils *Mann ohne Eigenschaften* – daar perfect bij passen: 'In the fictional encyclopaedia, the encyclopaedic mode dominates, translating an impulse to collect, gather up knowledge, into an impulse to gather together specifically literary forms and styles. [...] fictional encyclopaedias, like their non-fictional counterparts, include directly via mimesis of a wide range of literary styles and kinds.' Dat uitgangspunt had vermoedelijk Pieterses methodologie niet veranderd maar zij had ten eerste wel een kader kunnen scheppen met specifieke vraagstellingen voor dit genre dat in alle literaire perioden te vinden is en was ten tweede daardoor eerder geneigd de begrippen te definiëren.

Ondanks mijn punten van kritiek wil ik de hoge inzet van Saskia Pieterse prijzen. Het is de hoogste tijd dat Multatuli wordt afgestoft al vind ik dat zij de verkeerde plumeau heeft gekozen. Haar inzet is vooral hoog omdat er in de afgelopen decennia niet alleen essentiële thema's in het werk van Multatuli zijn verwaarloosd (al moet ik er als redacteur van *Over Multatuli* bij zeggen dat Pieterse nog wel eens inspiratie put uit recente teksten uit *Over Multatuli* die niet in de bibliografie zijn opgenomen) maar ook nieuwe theorieën niet op zijn werk zijn toegepast. Lof dus: want in dit opzicht verdient Pieterses aanpak – bij alle dwalingen die erin te vinden zijn – steun. Dat neemt niet weg dat er op vrijwel iedere tweede pagina wel iets staat waar ik het niet mee eens ben (haar besluit om *De geschiedenis van Woutertje Pieterse* als geschiedenis, dus non-fictie, en niet als literatuur te lezen), er zijn nogal wat slordigheden te vinden (ik noemde Darwin als voorbeeld), onlogische of onbegrijpelijke constructies (de rol van Fancy) die te wijten zijn aan een overdaad aan metaforen of juist het letterlijk nemen van metaforen en ten slotte had de bundel nog wel wat redactie verdiend. Overtuigend vind ik haar conclusies niet en ik blijf Multatuli net als veel andere lezers die zij in haar studie bekritiseert tot een vertegenwoordiger van het achttiende-eeuwse verlichtingsdenken rekenen (en dat is geen synoniem van rationalisme waar Pieterse het voortdurend over heeft) met de rijkdom en tegenstrijdigheden die daarin te vinden zijn.

Als Pieterses dissertatie één ding duidelijk maakt, dan is het dat het de hoogste tijd is voor een geannoteerde versie van de *Ideën*. Dat zou geen eenmansproject moeten zijn; daarvoor zijn ze veel te complex en vereisen ze meer kennis dan die waarover één wetenschapper kan be-

schikken: Multatuli schrijft over geschiedenis, ethiek, literatuur, esthetica, biologie, natuurwetenschap, politiek en theologie, over vrijwel alles wat in een encyclopedie te vinden is. Die versie zou meer voetnoten en uitleg moeten krijgen dan de teksten van de *Ideën* zelf en inhoudelijk beter moeten worden dan de editie die Kets-Vree van *Max Havelaar* heeft gemaakt. Dat zou NWO toch voor de belangrijkste auteur van Nederland over moeten hebben.

Jaap Grave

Van de liefde die vriendschap beet. Briefwisseling Willem Kloos – Albert Verwey 1881-1925. Bezorgd en ingeleid door Rob van de Schoor en Ilona Brinkman. [Nijmegen:] Vantilt, [2008]. – 256 pp. ISBN 978 90 77503 77 5. € 19,90

Deze brieveneditie is de eerste integrale uitgave van de bewaard gebleven correspondentie van Willem Kloos en Albert Verwey. De editie werd bezorgd door de Nijmeegse neerlandici Rob van de Schoor en Ilona Brinkman en verscheen bij uitgeverij Vantilt. Het kwam nooit eerder tot een integrale editie omdat veel brieven van Kloos en Verwey al opgenomen waren in publicaties over de Tachtigers, zoals in G.H. 's-Gravesandes *Geschiedenis van de Nieuwe Gids* (1955) en de brieveneditie van Verwey (in 1995 bezorgd door Margaretha H. Schenkeveld en Rein van der Wiel) waarin ook alle brieven van Kloos en Verwey uit de jaren 1885-1888 waren opgenomen. Veel was dus al bekend. Een andere reden dat een integrale brieveneditie niet verscheen, is dat een groot deel van de brieven van Verwey door Kloos is vernietigd na de breuk in 1888 toen Verwey zich verloofde met Kitty van Vloten. Maar de editeurs vinden een integrale editie toch gerechtvaardigd omdat zo de ontwikkeling van de verstandhouding tussen beide dichters zichtbaar kan worden gemaakt. En daar kan men het uiteraard alleen maar helemaal mee eens zijn. Het is mooi dat alles wat bewaard is gebleven (brieven, concepten, visitekaartjes enz. in de UB Amsterdam en de kopieboeken van Kloos in de KB Den Haag) nu bij elkaar staat en als naslagwerk te raadplegen is, zodat men niet naar allerlei verschillende publicaties hoeft te grijpen waarin de brieven her en der gepubliceerd zijn. Zo kunnen nu bijvoorbeeld alle brieven achter elkaar worden gelezen waarin Kloos aan Verwey vraagt om drie homo-eroticus getinte regels te schrappen in het gedicht 'Hemel- en Aard-droom'. Het gaat om de regels 'k hing / In de'arm hem, om zijn hals *mijn* armen sloeg 'k,